

В. В. Чепіженко

Подорож на Схід в культурному дискурсі англійського рицарства XIV століття

упецькі справи, ділові поїздки, виїзди сеньйорів та монархів, військові походи, подорожі допитливих мандрівників... Всі ці різноманітні форми «мандрівок» так чи інакше спонукали середньовічних людей полишати домівки та виходити на старі римські та нові, нещодавно проторовані, дороги та тракти. Проте будь-яка подорож в середньовічній Європі майже без винятку отримує характер паломництва. Зокрема, і хрестові походи сприймалися сучасниками як озброєні паломництва до Гробу Господнього. Середньовічний християнин — homo viator, подорожній в земному житті на шляху до Бога [1, с. 337].

Саме подорож на Схід в двох її найяскравіших проявах — паломництва та хрестового походу — та їх переломлення в культурному дискурсі англійських придворних кіл кінця XIV ст. і стали предметом наших історичних розвідок. Їх мета — на базі доступних джерел проаналізувати, яке місце займали зазначені вище ідеї в житті англійського рицарства вказаної епохи.

Об'єктом дослідження стали свідчення хроністів, офіційні документи епохи, зокрема вірчі грамоти та фінансові папери, а також літературні твори сучасників, зокрема «Подорож сера Джона Мандевіля».

Характеризуючи джерельну базу, слід зауважити, що серед хронік найбільшу увагу ми приділили роботам Томаса Волсінгема та Жана Фруассара. Перша, написана латиною монахом зі скрипторію Сент-Олбанського манстиря, є найціннішим та найяскравішим нарративним джерелом пізньосередньовічної Англії. Її оригінальна частина, тобто складена на основі власних спостережень автора, охоплює 1376–1422 роки. Ми користувалися найновішим виданням хроніки 2005 р. в перекладі Д. Пріста та за редакцією Дж. Г. Кларка. Основна увага автора зосереджена на політичних подіях всередині держави, проте він згадує і про паломництва, і про хрестові походи своїх сучасників.

Жан Фруассар, виходець з родини заможних валансьєнських міщан з Геннегау, пише свою «Хроніку Франції, Англії, Шотландії та Іспанії» старофранцузькою мовою. Охоплює вона події 1326–1399 рр. та існує в трьох редакціях. «Співець рицарства», автор хроніки, цікавиться всіма звершеннями цього суспільного стану, а тому чимало уваги приділяє, зокрема, й хрестовому походу до Тунісу та битві при Нікополі.

Джеффері Чосер, «батько англійської літературної мови» та автор неперевершених «Кентерберійських розповідей», створив широке тло англійської історичної реалії в своєму художньому творі та відобразив, зокрема, ідеали хрестоносного та паломницького рухів. Ми звернулися до російського видання твору Чосера в перекладі та за редакцією А. Н. Горбунова.

«Подорож сера Джона Мандевіля» була написана між 1357 та 1371 роками. Протягом середньовіччя циркулювала в рукописах французькою, англійською,

@ В. В. Чепіженко, 2016

німецькою, італійською, іспанською, голландською, датською, чеською мовами та латиною. В історіографії існує дискусія щодо автора твору: його історичності, станової (рицар, міщанин, духовна особа) та навіть етнічної (англієць, француз) приналежності. Нижче книга Джона Мандевіля буде охарактеризована більш детально.

У вітчизняній історичній науці подібна проблема є не розробленою. Щодо паломництва загалом, а тим більш хрестоносного руху, зазвичай існує чималий науковий доробок, проте сама постановка питання та методи його вирішення відрізняються певною новизною.

Історіографія дослідження західноєвропейських середньовічних паломництв на Схід в Радянському Союзі представлена лише декількома іменами. Проблема найбільш детально була розроблена в роботі О. А. Добіаш-Рождественської «Західні паломництва в середні віки», що побачила світ ще 1924 року. Незважаючи на невеликий обсяг праці, висновки, яких доходить авторка, не втратили свого значення і нині, а її підхід до вивчення проблеми слід визнати перспективним.

Ж. Ле Гофф пише, що традиційна історіографія створила образ нерухомого Середньовіччя, де селянин прикутий до землі, більшість людей ніколи не полишають своєї «малої вітчизни», а мандрують виключно хрестоносці та мандрівні монахи; сучасна ж історіографія взамін пропонує картину рухомого середньовічного людства, яке частину життя проводить *in via* [2, с. 105]. З огляду на такий висновок французького медієвіста, доволі по-сучасному звучать слова О. А. Добіаш-Рождественської про середньовічне суспільство: «Це суспільство, яке здається нам скутим у визначених, незмінних рамках, виявляється таким, що знаходиться у безперервному русі» [3, с. 9].

В подальші десятиліття в радянській науці зникають дослідження, так чи інакше пов'язані з паломництвом. Єдиним дослідником, що звертався до цієї теми, був «головний спеціаліст Радянського Союзу з історії хрестових походів» М. А. Заборов, який в прямому сенсі слова «окупував» цю галузь історичної науки. Займаючи крайню ідеологізовану позицію, М. А. Заборов згадує паломництва лише в контексті більш глобальних проблем і зачасту тільки у вступних розділах своїх робіт [4, с. 110].

Деяким винятком в історичній науці цього часу є праця В. П. Даркевича «Аргонавти Середньовіччя», хоч вона і викладена в науково-популярному стилі та наводить доволі узагальнену картину паломницького руху [5].

В сучасній російській історіографії слід відмітити праці С. І. Лучицької, яка звертається до повсякденних практик паломників, образу «чужого» та зіткнення двох культурних традицій — Сходу та Заходу [6].

Стислий огляд західної історіографії з цієї проблематики навів сучасний білоруський вчений С. П. Шупляк [4, с. 112–117], який в 2011 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Паломництва в духовному та соціально-політичному житті західноєвропейського суспільства (IV—XIII ст.)».

Звертаючись до теми паломництва в англійських історичних реаліях кінця XIV ст., слід оговорити, що в першу чергу вони (тобто паломництва) слугували за епитимію [7] і для західних палігримів все більше висуваються в якості *peregrinatio maior* Рим та Сантьяго-де-Компостелло, а для англійців зокрема — Кентербері. Проте навіть серед учасників славнозвісного Чосерівського кентерберійського паломництва були такі, що не раз відвідали Єрусалим, як то, наприклад, батська ткаля:

В Булонь и в Бари, в Кельн, в Сантьяго, в Рим
И трижды в град святой — Иерусалим —
Ходила на поклон святым мощам,
Чтобы утешиться от горя там [8, с. 19].

Побачити святі місця, в прозорому йорданському струмені втамувати запал серця, розігрітого жагою кохання, зломити пальмову гілку в долині Єрихону, унести подалі реліквію від Гроба Господнього: уламок каменю від печери, шматочок хресного дерева, свічку, запалену пасхальним вогнем, що зійшов з неба; побачити з висоти Синаю

невиразну славу божої величі — такі були пориви, що змусили нехтувати небезпеками бурхливих морів, високих гір, суворою ярістю диких народів [3, с. 36].

За свідомством Беди Вельмишановного, вже в його часи паломництва до Риму, та як їх логічне продовження — в Палестину стали у англів звичаєм [9].

Традицію паломництв до Святої Землі продовжило і XIV ст. Зокрема, низка розвідок дозволила з'ясувати, що Єрусалим відвідали в 1392–1393 рр. Генрі Болінброк (майбутній король Генріх IV), а в 1394 р. — Джон Голланд, брат короля Річарда II. Багато хто з представників англійського дворянства не повернувся з паломництва живим. Так, граф Стаффорд помер в 1386 р. на зворотному шляху на Родосі, Джон Кленвоу та Вільям Невілл в 1391 р. у Константинополі, на шляху до Єрусалима в 1391 р. помер лорд Кліффорд, а в 1393 — барон Рос.

Звернемося до мотивів, що спонукали англійське дворянство та аристократію брати до рук паломницький посох та споряджатися за море — до Святої Землі. Шлях до Палестини визначався як найвища форма спокути за гріхи. Трагування спасіння через досягнення Небесного Єрусалиму подекуди буквально сприймалося, хоч і не обов'язково, як необхідність відвідати Єрусалим земний.

Паломництва Джона Голланда та Гью Стаффорда пов'язані між собою. В 1385 р. під час шотландського походу англійського короля Річарда II стався конфлікт між Ральфом Стаффордом, улюбленцем короля, та зброєносцем Джона Голланда, королівського брата. Зброєносець був убитий, тоді Джон, охоплений гнівом, позбавив життя і вбивцю. Граф Стаффорд, батько загиблого, звернувся до короля у пошуках справедливості [10, р. 351–352]. Річард II вже готовий був прийняти рішення про страту Голланда, як втрутилася їх мати, підстаркувата принцеса Уельська. Джоанна Кентська благала свого вінченосного сина не вбивати єдиноутробного брата, а декілька днів потому померла, охоплена відчаєм та горем. Відразу після цього Річард II помилював брата, наказавши йому заради спокути відбути в паломництво до святих місць [11, р. 228].

Проте Голланд вповнить братове розпорядження лише десять років потому. А от граф Гью не міг змиритися з несправедливістю та втратою старшого зі своїх синів, а смерть дружини в квітні наступного року лише надала поштовх для від'їзду до Святої Землі. 16 жовтня 1386 року граф помер на Родосі у прихистку ордену госпітальєрів, а кістки його були повернуті до Англії та захоронені поряд з тілом дружини [12, р. 459].

Джон Кленвоу та Вільям Невілл були незвичними представниками англійського рицарства. Обидва входили до кола так званих рицарів-лоллардів, що підтримали вчення Джона Вікліфа [11, р. 250]. Рицарі королівської камери, вони разом виконували низку дипломатичних місій та в 1389 р. увійшли до складу Королівської Ради. Невілл походив із могутньої північної родини, був братом архієпископа Йоркського, а його племінник став графом Вестморленду. Кленвоу доволі знатним походженням не виділявся, проте мав поетичний дар, що дозволило йому увійти до кола придворних поетів та зав'язати доволі дружні відносини з Дж. Чосером [13]. В 1385 р. він був нагороджений титулом лорда Хейвенфорда та отримав в управління однойменне місто та замок [14, р. 8].

В 1390 р. обидва рицарі взяли участь в хрестовому поході герцога Бурбонського до Тунісу [10, р. 514], а на зворотному шляху відправилися у паломництво, яке завершилося для них в Константинополі, де Джон Кленвоу раптово помер 17 жовтня 1391 року. Чотири дні потому на той світ пішов слідом і Вільям Невілл. Нещодавно було віднайдено їх сумісне поховання, що дало привід для домислів про гомосексуальний зв'язок двох англійських рицарів [15].

Історія Томаса Кліффорда схожа з історією Джона Голланда. До Єрусалима він вирушив, щоб спокутувати гріх вбивства. Беручи участь в хрестовому поході до Прибалтики в 1391 р., Кліффорд в запалі суперечки вбив Вільяма Дугласа, це й спонукало його «взяти суму та патерицю» [16]. Барон Джон Рос помер в 1393 р. в Пафосі на о. Кіпр, він імовірно за все виконував обітницю батька, Томаса де Роса, який, прийнявши її, не встиг втілити у життя, бо помер 1383 р. [17].

Таким чином, як ми бачимо, одним з основних мотивів паломництва було спокутування гріхів, зокрема одного з найтяжчих — вбивства. Вдавалися до паломництва і в інших цілях: знайти втіху від душевних ран, виконати обов'язок перед пам'яттю померлих. Паломництво виступало і як продовження хрестового походу.

Серед учасників паломницького руху були представники всіх прошарків пануючої верстви населення: великі магнати (граф Саффолк), представники могутніх та давніх родів (Невілли, Роси) та звичайні рицарі (Кленвоу).

Шлях, який долали англійські паломники, добре ілюструє подорож сера Томаса Свінбарна, лейтенанта фортеці Гін. В серпні 1392 р. він відправився у паломництво через Венецію, Александрію, Каїр, відвідавши Сінай та Віфлеєм. На Різдва він досягнув Єрусалима. Заїхавши дорогою до Дамаска, англійський рицар перетнув Ліван і з Бейруту на кораблі відбув до Родоса, звідки і повернувся на батьківщину морем [18].

Проте, як зазначає Й. Хейзінга, паломництва в XIV ст. слугували також приводом для різноманітних розваг [19, с. 273]. В літературі вони часто виступають як звичайні розважальні подорожі. Шевальє де ла Тур Ландрі, намагаючись дати своїм дочкам серйозні настанови щодо добрих манер та добродійності, застерігає їх від пошуків насолоди під час відвідання турнірів чи участі в паломництві.

Німецький монах Тома Кемпійський, прихильник «нового благочестя» та «братства співжиття», пише: «Святі місця відвідуються часто з допитливості, часто шукають там одну новину і малий плід виправлення отримують, особливо ж коли вчиняють цю подорож легковажно і здійснюють їх без серцевої журби» [20, с. 416].

Голландський релігійний письменник Фредерік ван Гейло взагалі присвятив цьому питанню свій трактат «Проти паломників» [19, с. 274].

Та сама Батська ткаля, цілком імовірно, також сприймала паломництва як розвагу, недарма Чосер, серед іншого, надає їй наступну характеристику:

Благотворить ей нравилось, но в храм
Пред ней протиснись кто-нибудь из дам,
Вмиг забывала, в яростной гордыне,
О благодущии и благостыне [8, с. 18].

В Високому Середньовіччі характер подорожі визначався вже не стільки сакральними, скільки прагматичними цінностями, а також потягом до пізнання світу, жагою нових знань та вражень. Проте саме в час таких змін в середньовічній уяві виникає одна з найпопулярніших книг цього часу — «Подорож сера Джона Мандевіля або Книга чудес світу». Написана в жанрі ітінерарію, книга оповідає про подорож автора, яка нібито тривала 34 роки та пролягла через Туреччину, Вірменію Велику та Малу, Татарію, Персію, Сирію, Аравію, Єгипет, Палестину, Лівію, Ефіопію, міфічну Амазонію та Індію. За завіряннями «Мандевіля» (можливо, це вигаданий персонаж), побував він і в царстві пресвітера Іоанна.

В пролозі до «Подорожей» оповідач повідомляє, що він сер Джон Мандевіль, родом з англійського міста Сент-Олбанс, в 1322 р. відправився в подорож з цікавістю в серці, та пише свою працю з прагматичною ціллю допомогти подорожнім орієнтуватися на шляху до Єрусалима та святих місць, заради цього він і користується трьома мовами (латиною, французькою та англійською). Крім того, Мандевіль дозволяє прийдешнім поколінням та сучасникам виправити його, якщо він допустив помилки при описі тих чи інших місцин та звичаїв [21, р. 5–6].

Проте вже у сучасників виник сумнів у достовірності свідчень англійського мандрівника, і тим більше в реальності самої подорожі. Втім з огляду на широкий спектр джерел, якими користувався автор, можна дійти висновків, що він був добре освіченим у сфері своїх зацікавлень. Серед книг, до яких звертається Мандевіль, — «Опис східних земель» Одоріке Порденоне, «Велике зеркало» Вінсента із Бове, «Книга про подорож до східних земель» Гійома де Рубрука, праці Геродота, Плінія, Соліна,

Н
Д
Г
В
Т
С

Марко Поло, Плано Карпіні та вірменського автора Гетума з Корікоса, середньовічні бестіарії, ітінерарії, збірки легенд та ехемпла.

Характерна риса «Подорожей» — чим далі від Європи, тим більше небувальщин: циклопи, троглодити, антиподи, кінокефали, антропофаги, фенікси та крокодили, що плачуть, дівчина-дракон та море зі сліз Адама і Єви... Проте жодна освічена людина не проходила осторонь «Книги чудес світу» сера Джона Мандевіля. З її змістом були знайомі Чосер, Рабле, Шекспір, Меркатор і Ортелій, Леонардо да Вінчі, Уолтер Рейлі та Христофор Колумб. На думку О. В. Полевської, популярність «Подорожей» обумовлена тим, що закладені в ній думки, страхи, мрії та надії розділялися багатьма сучасниками міфічного автора, а тому книгу можна розглядати як своєрідний путівник із пізнього середньовіччя [22, с. 144]. Серед читачів подорожніх записок «англійського рицаря» був і млинар Менокіо, герой мікроісторичного дослідження Карло Гінзбурга [23, с. 97].

Отже ми бачимо, що книга Мандевіля мала чималий вплив на світогляд середньовічних людей, і зокрема англійців, серед яких «Подорожі» користувалися найбільшою популярністю. Можливо, саме вони заронили в серце деяких майбутніх паломників та хрестоносців кінця XIV ст., що слідували на Схід, зерно жаги до нових відкриттів та вражень.

Повернемося тепер до Чосера та згадаємо, що серед паломників, які прямують до Кентербері, був і рицар, герой «п'ятнадцяти баталій».

Участь в релігійних кампаніях наприкінці XIV ст. була менш значущою порівняно з іншими більш прибутковими військовими експедиціями, як то кампанії Столітньої війни. Саме остання стала джерелом для подальшого існування військового стану рицарів. Проте ідеалом справедливої війни лишився саме хрестовий похід.

Чосерівський рицар зосередився на боротьбі з невірними та не бере участі в боях у Франції. Він уособлює в собі той ідеал рицарства, що в XIV ст. вже починає відходити у небуття.

Он с королем Александрию брал,
На орденских пирах он восседал
Вверху стола, был гостем в замках прусских,
Ходил он на Литву, ходил на русских,
А мало кто — тому свидетель Бог —
Из рыцарей тем похвалиться мог.
Им в Андалузии взят Алжезир,
И от неверных огражден Алжир.
Был под Лайасом он и Саталией
И помогал сражаться с Бельмарией.
Не раз терпел невзгоды он и горе
При трудных высадках в Великом море.
Он был в пятнадцати больших боях;
В сердца язычников вселяя страх,
Он в Тремиссене трижды выходил
С неверным биться, — трижды победил.
Он помогал сирийским христианам
Давать отпор насильникам-османам,
И заслужил повсюду почесть он.

Доволі розлога цитата наведена із «Кентерберійських розповідей» [8, с. 8] ілюструє воєнні орієнтири справжнього християнського рицаря. Рицарський ідеал висувається на перший план: звільнення Єрусалима, а з огляду на це і участь в хрестоносному русі, сприймалося як священне, благородне рицарське діяння.

Чосер також цілком достовірно вказує реальні напрямки хрестоносного руху, які ще жевріли в XIV ст., зокрема і на англійському ґрунті: на Близький Схід, в Африку, в Пруссію та в Іспанію. Англійські рицарі беруть доволі активну участь в походах на Александрію, Родос, Галліполі, Смірну, Саталію та в Туніс протягом всього століття [24].

«Хрестовий похід! Єрусалим! — ось що було тоді найвеличнішим політичним прагненням, нерозривно пов'язаним з рицарським ідеалом», — саме так, на думку Й. Хейзінги, формулювалася і в XIV ст. головна політична ідея, яка, як і раніше, приваблювала європейських монархів та спонукала їх до дії. В наявності дивний контраст між реальними політичними інтересами та абстрактними ідеями. Перед християнським світом з безжалісною необхідністю стояло східне питання. Турки-османи вже взяли Адріанополь (1378 р.) та знищили Сербське королівство (1389 р.), проте турецька проблема все ще сприймається лише як частина більш масштабної священної задачі: звільнення Єрусалима [19, с. 163–164].

Травнем 1395 р. дослідники датують послання Філіпа де Мезьєра до Річарда II. Цей шедевр епістолярного жанру містить заклик до подолання церковної Схизми, до скоршого укладання миру з Францією, який слід зміцнити династичним шлюбом, та найголовніше для автора, — до спільного з французьким монархом хрестового походу до Святої Землі [25, р. 608–612].

Філіп де Мезьєр походив з бідного дворянства Пікардії, проте в ранньому віці відправився на службу до Італії, побував в Єрусалимі та довгий час був наближеним радником П'єра Кіпрського, охопленого палкою ідеєю нових хрестоносних звершень. Після вбивства П'єра I зрадниками Мезьєр потрапив на службу до короля Франції Шарля V та став вихователем його синів. Починаючи з 1380 р., Мезьєр жив в цистерціанському монастирі в Парижі та займався літературною діяльністю.

Ідеаліст за своєю натурою, Філіп де Мезьєр панацею від всіх бід свого часу вбачав у створенні нового рицарського ордену, якому він дав назву «Орден Страстей Господніх». До ордену мали право вступати представники всіх станів: аристократія повинна була надати grosмейстера та рицарів, духовенство — патріарха та його вікарних єпископів, торговельний люд — братію, селяни і ремісники — слуг. Таким чином, орден мав стати міцним згустком всіх станів для досягнення великої мети — боротьби з турками. Вступ до «Ордену Страстей Господніх» передбачав прийняття чотирьох обітниць. Дві з них, бідність і послух, існували раніше та були спільні як для монахів, так і для рицарів духовних орденів. Але замість безумовного цілібату Філіп де Мезьєр ставить вимогу подружньої цноти. Шлюб він дозволяє з суто практичних міркувань: по-перше, цього потребує, на його думку, близькосхідний клімат, по-друге, це зробить орден більш привабливим. Четверта обітниця була попереднім орденам невідома: це — *summa perfectio*, вища особиста досконалість. В красномовному образі рицарського ордену Мезьєр намагався поєднати всі ідеали: від політичних до прагнення спасіння безсмертної душі [19, с. 91–92]. Саме ці ідеї виклав французький рицар у своїй епістолі до англійського монарха.

Доставив її до Англії інший відомий пропагандист хрестоносної ідеї Роберт ле Меннот з Нормандії, більш відомий як Роберт Відлюдник. Побувавши в Святій Землі, він по поверненні щосили взявся за напучування обох монархів до встановлення миру, подолання Схизми та виступу проти турків.

Двічі Англію відвідував позбавлений влади король Кілікійської Вірменії Левон V де Лузіньян із закликом до укладання англо-французького миру та спільного хрестового походу проти османів. З жовтня 1385 по березень 1386 р. він фактично безперервно перебував при англійському дворі [11, р. 237, 241]. На Різдво 1398 р. двір з подібним зверненням відвідав єпископ Халкедонський [11, р. 305]. Проте внутрішня ситуація в країні та довготривале протистояння з Францією, яке завершилося лише 1396 р., не дало Річарду II змоги зосередитись на хрестоносній ідеї. Це тим не менш не позбавило хрестоносного запалу пересічних англійських рицарів.

Основним напрямком англійського хрестоносного руху XIV ст. була Пруссія [11, р. 278–279], як хрестові трактувалися походи до Фландрії [26, р. 6] та Кастилії [11, р. 238]. Проте ідеальним вираженням хрестоносного духу був похід на Схід. Англійське рицарство кінця століття зробило певний внесок у декілька таких походів, зокрема

найбільш знакових — військову експедицію герцога Бурбонського до Тунісу в 1390 р. та хрестовий похід на Нікопол у 1396 р.

Фактично експедиція до Тунісу була споряджена генуезцями, які прагли подолати берберське піратство та забезпечити для себе вільну торгівлю в західному Середземномор'ї. Напрямок також був обраний не випадково: як зазначає Фруассар, захоплення Тунісу в Африці мало б таке саме значення, як англійський контроль над Кале — Туніс був ключем від усього континенту [10, р. 514]. Генуя виставила 12 тис. лучників та 8 тис. піхотинців і звернулися до французького та англійського дворів з проханням взяти участь у поході. Крім того, вони прохали Шарля VI призначити очільником кампанії одного зі своїх дядьків або брата. На Королівській Раді було вирішено, що експедицію очолить герцог Бурбонський, а допомагати йому буде лорд де Кусі. В поході взяли участь овернці, нормандці, бретонці, рицарі з Геннегау, Артуа, Фландрії та Фуа. Англійський контингент привів Джон Бофорт, перший з чотирьох незаконнонароджених дітей Джона Гонта, герцога Ланкастерського та Кетрін Свінфорд. Серед англійців, що взяли участь в поході, були вже згадані Вільям Невілл та Джон Кленвоу, а також Томас Ботлер, Бернар Брокас, Річард Фотерінгей, Едвард Куртене, Джон Рассел, Генрі Скруп, Джон Клінтон та Джон Корнуелл [27, р. 279; 24, р. 217–240]. Забезпечувати військо провіантом мали італійські союзники — Сицилія, Неаполь, Апулія та Калабрія.

15 травня 1390 року хрестоносці залишили Геную і 22 липня висадилися на африканському узбережжі, де приступили до облоги Ель Махдії — оплоту берберських піратів.

Фруассар, який доволі детально описує перебіг експедиції, зауважує, що сам він жодного разу не бував в Африці, а тому з цікавістю розпитував учасників походу про африканські міста та звичаї [10, р. 522]. Так, автор перераховує три африканські держави-суперниці хрестоносців — Бужі, Марокко та Туніс, розповідає про стратегію сарацинів та повідомляє про незвичну африканську спеку (Африка, за словами західного автора, була ближче до сонця, і до того ж жаркому клімату сприяли розігріті піски), яку «невірні» використовували як перевагу в боротьбі з європейцями [10, р. 523]. Називає Фруассар і сарацинських вождів — Мадіфер Туніський, Белін Мальдажес, Агадінкур Оліферн, Брагадін де Бужі [10, р. 526], проте їх важко ідентифікувати з історичними правителями середземноморських африканських держав того часу. Зокрема, відомо, що правителем Тлемсену (Алжир), одного з арабських королівств, що зіткнулися з хрестоносцями, на той час був Абу Ташифун. Допомогу взятій в облогу Махдії надав і хафсидський халіф Іффрику Абу аль-Аббас Ахмад II.

«Оспівувач рицарства» Фруассар в кращих куртуазних традиціях зображає одного з сарацинів, Агадінкура Оліферна, звитяжним рицарем: хоробрим, шляхетним, гарним, витонченим. Одягнутий він був у все чорне, окрім білої куфії на голові, а озброєний трьома пернатими списами, які він пречудово метав у супротивників. В бій Агадінкур вступає заради честі своєї Прекрасної Дами — дочки туніського володаря. Певну втіху викликає жаль автора, що він так і не зміг дізнатися, чим скінчилася їх історія кохання, проте має надію, що закохані все ж таки побралися [10, р. 524].

Історичне узбережжя Магрибу наприкінці XIV ст. знаходилося під владою Маринідів (Марокко), Заянідів (Алжир: фруассарівський Бужі — це алжирське місто Беджая), Хафсидів (Туніс) та берберських піратів [28]. Всі вони мали на той час затяжний конфлікт на морі з генуезцями, проте європейським країнам ніяк не загрожували. Фруассар наводить доволі цікаву історію, за якою сарацинські володарі звернулися до хрестоносців з проханням пояснити ворожий акт та з пропозицією миру. Проте християни пояснили свою атаку тим, що по-перше, предки сарацинів розіп'яли їх Бога Ісуса Христа, а по-друге, що самі сарацини — невірні, а тому хрестоносці прийшли помститися за свого Бога та повернути ворогів до істинної віри. Сам західноєвропейський хроніст зазначає, що, почувши це, сарацини від душі насміялися, стверджуючи, що не вони, а іудеї розп'яли християнського Бога [10, р. 523].

Після низки неефективних сутичок та атак християнам довелося зняти облогу міста, яка тривала 61 день, та на початку вересня залишити Африку. Як повідомляє Фруассар, овіяна ореолом хрестоносної ідеї, частина рицарів вирішила пливати не додому, а спочатку відвідати Єрусалим та вклонитися святим місцям. Хрестовий похід до Африки закінчився паломництвом до Палестини. А сараціни, за свідченням Фруассара, створили міцний союз (у складі Африки, Тунісу, Бужі, Марокко, Бен-Маріна, Трмесени та Гранади), який перешкодив товарообміну між середземноморськими та фландрськими містами [10, р. 530].

Грандіозною поразкою хрестоносної ідеї в XIV ст. став бій при Нікополі 1396 р. [29]. Французькі війська через пиху свого командуючого Жана Неверського почали бій, не дочекавшись підходу основної армії на чолі з угорським королем Сигізмундом. Перемога султана Баязіда I Блискавичного була безумовною.

Ця катастрофа показала, наскільки було небезпечно починати загалом необхідну військову експедицію проти сильного ворога, керуючись старими хрестоносними традиціями та рицарськими ідеалами. Нова епоха наступала на п'яти французькому, а почасти і англійському рицарству.

Знаменно, що в англійському суспільстві і, зокрема, придворних колах вже починає домінувати прагматичне ставлення до хрестоносної ідеї: вона сприймається як омріяна, проте недосяжна, а наразі на перший план виступають більш важливі і буденні речі. Річард II сприяє хрестоносному руху на континенті, уможливаючи його укладенням довгострокового перемир'я з Францією, проте сам, зосереджений на ірландських справах, не дає втягти себе в підготовку нового походу на Схід. Джон Гонт, герцог Ланкастерський, в 1395 р. відмовився від пропозиції короля Сигізмунда очолити англійський контингент. Нові дослідження показують, що жоден з представників королівської родини не брав участь в авантюрному поході. На відміну від попередньої кампанії 1390 р. Англія навіть не вела офіційних перемовин щодо своєї участі в експедиції. Англійське дворянство зосередило свою увагу на більш безпечному, але не менш грандіозному дійстві — шлюбній церемонії Річарда II з Ізабеллою Французькою. Участь у поході взяли поодинокі рицарі та англійські госпітальєри [30, р. 166–173].

Таким чином, слід за Й. Хейзінгою зазначити, що рицарські форми життєвого устрою ще довго здійснювали вплив на суспільство, де саме рицарство вже втратило панівні позиції [19, с. 101]. Битви при Куртре, Кресі, Пуатьє, Нікополі та Азенкурі показали всю неспроможність рицарства до подальшого розвитку. Але старі форми рицарської культури протягом XIV—XV ст. не втрачають свого значення, а лише наповнюються новим змістом. Паломництво як єпитимія чи розважальна подорож, хрестовий похід як форма вираження рицарських ідеалів та нових потреб боротьби з турецькою загрозою посідають важливе місце в світосприйнятті англійського рицаря кінця XIV ст. Інтерес до Сходу продовжує виражатися в різноманітних легендах, ітінераріях, ехемпла.

Отже, провівши низку екскурсів щодо ідей паломництва, подорожі та хрестового походу на Схід та їх втілення в життя англійськими рицарями XIV ст., ми можемо констатувати, що в культурному дискурсі англійської знаті ще превалюють сподівання та мрії минулого століття, проте наприкінці XIV ст. виникають нові тенденції у сприйнятті як хрестоносного руху, так і звичайного паломництва до Єрусалима. Кращим вираженням таких змін у художній літературі стали образи Чосерівського рицаря та Батської ткалі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луцицкая С. И. Паломничество // Словарь средневековой культуры. — М., 2003.
2. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / пер. с фр. — СПб., 2008.
3. Добиаш-Рожественская О. А. Западные паломничества в средние века. — Пг., 1924.
4. Шупляк С. П. Западноевропейские средневековые паломничества // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны: навук. зб. — Минск, 2013.
5. Даркевич В. П. Аргонавты средневековья. — М., 1976.

6. Лучицкая С. И. Образ Другого: мусульмане в хрониках крестовых походов. — СПб., 2001.
7. Шупляк С. П. Христианские искупительные паломничества периода позднего западноевропейского средневековья // Юбил. науч.-практ. конференция. — Гомель, 2009.
8. Чосер Дж. Кентерберийские рассказы / пер. с англ. — М., 2012.
9. Беда Достопочтенный. Церковная история народа англос / пер. с лат. — СПб., 2003.
10. Froissart J. Chronicles of England, France... — N. Y., 1882.
11. The Chronica Maiora of Thomas Walsingham, 1376–1422 / ed. by J. G. Clark. — L., 2005.
12. Dictionary of National Biography / by W. Hunt. — L., 1898. — Vol. 53.
13. Galloway A. John Clanvowe [Electronic resource] // Oxford Bibliographies. 2012. — Way of access: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195396584/obo-9780195396584-0036.xml?rskey=ivV0k8&result=1&q=John+Clanvowe#firstMatch>
14. Calendar of the Patent Rolls, A.D. 1385–1389. — L., 1900.
15. Düll S., Luttrell A., Keen M. Faithful unto Death: The Tomb Slab of Sir William Neville and Sir John Clanvowe, Constantinople 1391 // Antiquaries Journal. — 1991. — № 71.
16. Summerson H. Clifford, Thomas, sixth Baron Clifford (1362/3–1391) // Oxford Dictionary of National Biography. — Oxf., 2004.
17. Сокayne G. E. The Complete Peerage. — L., 1949.
18. Woodger L. S. Swinburne, Sir Thomas (c. 1357–1412) [Electronic resource] // The History of Parliament: the House of Commons 1386–1421. — L., 1993. — Way of access: <http://www.historyofparliamentonline.org/volume/1386-1421/member/swinburne-sir-thomas-1357-1412>
19. Хейзинга Й. Осень Средневековья / пер. с нидерл. — СПб., 2011.
20. Фома Кемпийский. О подражании Христу / пер. с лат. — СПб., 1848.
21. The Travels of Sir John Mandeville / ed. D. Price. — L., 1900.
22. Полевщикова Е. В. «Путешествия Джона МанDEVИЛЯ» в книжном собрании М. С. Воронцова // Вісник ОНУ. — 2012. — Т. 17, вип. 1(7).
23. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / пер. с итал. — М., 2000.
24. Guard T. Chivalry, Kingship and Crusade. The English Experience in the Fourteenth Century. — Woodbridge, 2013.
25. Marchandisse A. Philippe de Mézières et son Epistre au roi Richart // Le Moyen Âge. — 2010. — Т. 116.
26. Chronicon Adae de Usk (1377–1404). — L., 1876.
27. Tyerman Ch. England and the Crusades, 1095–1588. — Chicago, 1996.
28. Правители Востока / сост. О. М. Луговой. — Одесса, 2007.
29. Nicolle D. Nicopolis 1396: The Last Crusade. — L., 1999.
30. Magee J. Politics, Society and the Crusade in England and France, 1378–1400. — Leicester, 1997.

Резюме

Чепіженко В. В. Подорож на Схід в культурному дискурсі англійського рицарства XIV ст.

Стаття присвячена проблемі подорожей на Схід в середньовічному суспільстві, зокрема в їх найбільш характерних проявах, як то паломництва до Святої землі та хрестові походи до Африки чи проти турків. Автор зосередив увагу на відображенні зазначених явищ в культурному дискурсі представників англійського рицарства та придворних кіл XIV ст. Розглянуті деякі аспекти історії середньовічної ментальності та міжнародних відносин епохи Високого Середньовіччя. У центрі дослідження — інформація хронік та літературних творів епохи. Аналіз свідчень Жана Фруассара, Джона МанDEVИЛЯ, Філіпа де Мезьєра, Джеффри Чосера та інших середньовічних авторів дозволив провести певну реконструкцію географічних та суспільно-політичних уявлень англійських рицарів кінця XIV ст. Проведено просопографічний аналіз учасників паломницького руху на Схід, а також охарактеризовано хрестовий похід до Тунісу 1390 р., в якому англійський контингент відігравав не останню роль. Особливий акцент зроблено

на взаємозв'язку почасти міфологічних, почасти прагматичних уявлень про східні країни в середньовічній спільноті та наукової картини світу, яка тільки-но починає формуватися.

Ключові слова: Англія, Близький Схід, Туніс, середньовіччя, XIV ст., паломництво, крестові походи, рицарі, культурний дискурс.

Резюме

Чепиженко В. В. *Путешествие на Восток в культурном дискурсе английского рыцарства XIV в.*

Статья посвящена проблеме путешествий на Восток в средневековом обществе, в частности в их наиболее характерных проявлениях, как паломничества в Святую Землю и крестовые походы в Африку или против турок. Автор сосредоточил внимание на отражении указанных явлений в культурном дискурсе представителей английского рыцарства и придворных кругов XIV в. Рассмотрены некоторые аспекты истории средневековой ментальности и международных отношений эпохи Высокого Средневековья. В центре исследования — информация хроник и литературных произведений эпохи. Анализ показаний Жана Фруассара, Джона МанDEVИЛЯ, Филиппа де Мезьера, Джефффри Чосера и других средневековых авторов позволил провести определенную реконструкцию географических и общественно-политических представлений английских рыцарей конца XIV в. Проведен просопографичний анализ участников паломнического движения на Восток, а также охарактеризован крестовый поход в Тунис 1390 г., в котором английский контингент играл не последнюю роль. Особый акцент сделан на взаимосвязи отчасти мифологических, отчасти прагматических представлений о восточных странах в средневековом обществе и научной картине мира, которая только начинает формироваться.

Ключевые слова: Англия, Ближний Восток, Тунис, средневековье, XIV в., паломничество, крестовые походы, рыцари, культурный дискурс.

Summary

V. Chepizhenko. *Traveling to the East in the Cultural Discourse of the English Chivalry of the 14th Century*

The article deals with traveling to the East in medieval Europe, particularly in their most characteristic manifestations, such as a pilgrimages to the Holy Land and individual crusading movement. The author focuses on representation of pilgrimage and crusades ideas in the cultural discourse of English knights and court circles in the 14th century. Knight's political and cultural ideals, some problems of medieval mentality and international relations are observed on basis of studying a complex of chronicles and literary works. Testimonies of Jean Froissart, John Mandeville, Philippe de Mezieres, Geoffrey Chaucer and other medieval authors are used to analyze geographic and political ideas of English knights late 14th century. Resorting methods of prosopography, microhistory and historical reconstruction are employed. The article presents the crusade to Tunis in 1390 and demonstrated a role the English troops played in the crusade.

Key words: England, Near East, Tunisia, the Middle Ages, the 14th century, a pilgrimage, the Crusades, knights, the cultural discourse

